

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Подана нижче розвідка присвячена проблемі чернігівської земської статистики. У дослідженні зроблено акцент на черговому етапі у реформуванні статистичної установи кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: *земська статистика, оподаткування, управа.*

Як відомо, впровадження земської реформи 1864 року слугувало точкою опори для вивчення і розвитку господарських та культурних аспектів життя людей в усій багатоманітності його проявів. Не опинилася поза увагою земців і статистика. Адже систематичне дослідження економічних проблем сприяло ощадливості резерву земських коштів, що ставало запорукою їх успіху. Саме з цією метою при органах місцевого самоврядування створювалися відповідні статистичні бюро, відділення або комісії. Не стояла осторонь цього процесу і Чернігівська губернія, де статистичне відділення вперше було створене у 1876 році.

Окремі аспекти зазначеної проблеми вже були висвітлені автором на сторінках періодичних наукових видань [3, 4, 2]. Слід відмітити, що ще на черговій сесії 1875 року Чернігівське губернське земське зібрання визнало за необхідне провести роботу для отримання точних даних щодо земського оподаткування, а також про становище населення, потреби губернії та діяльність земських установ загалом [5, 172-177]. Акцент у дослідженнях в основному скеровувався в русло статистичного опису губернії для переоцінки земель та інших об'єктів, оподаткованих земськими зборами [1, 68]. Проте активна діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві тривала зовсім короткий проміжок часу. Вже на черговій сесії 1877 року губернського земського зібрання, що відбулася у січні 1878 року, під час дискусій за політичними уподобаннями більшістю голосів було припинене асигнування коштів на земську статистику. Це логічно згортало шлях до проведення бажаних земцями досліджень.

Член губернської земської управи Н.А. Константинович, очолюючи статистичне відділення, відзначав, що існування земської статистики стало необхідністю, продиктованою вимогами часу. Якщо навіть за певних обставин відповідні установи, наголошував він, будуть закриті, то через рік - два життєві потреби поставлять питання про їх відновлення [6, 165]. Подібна ситуація стала характерною для Чернігівського земства саме через три роки по тому, коли знову виникла потреба у поновленні статистичних досліджень.

Аналіз даних свідчить, що вже на 16 черговій сесії губернського земського зібрання, відповідно до пропозиції кошторисної комісії, було прийнято постанову про клопотання перед урядом щодо існуючої організації статистичних комітетів [7, 9-10; 228]. У постанові зазначалося, що статистичні відомості про матеріальний стан губернії бажані і корисні для правильного ведення земського самоуправління, особливо за умов, коли нагальною залишається проблема розподілу податку [7, 523].

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

За обставин, що склалися, вже на початку 1881 року при Чернігівському земстві відновило свою діяльність статистичне відділення, закрите у 1878 році, одержавши фінансування у розмірі 8000 руб. на утримання попередньої кількості осіб (три члени і три помічники) [14, 19]. Таким чином, земство вдруге повернулося до ідеї створення власного осередку статистики. Наявні в обігу матеріали вказують, що наступні шість років характеризувалися бурхливим ростом досліджень. Зокрема, проведено фронтальний опис губернії за повітами, в результаті чого з'явилась низка значимих праць [12; 23]. Разом з тим були виконані статистичні роботи, пов'язані з оцінкою міст, фабрик та заводів [17; 18]. Керівну роль у цій відповідальній справі відіграли відомі статистичні діячі того часу: П. П. Червінський, А. П. Шлікевич, О. О. Русов, В. Є. Варзар. Доречно відмітити, що вартість усіх проведених земством робіт у даному контексті обраховувалася сумою 71357 р. [11, 20].

Отже, на кінець 80-х рр. XIX ст. ключове завдання, яке було покладене земством з перших кроків його існування на долю статистичного відділенням – вироблення основ для розкладки між повітами губернського збору, було виконане. Вироблені при цьому податні норми могли сповна задовольнити і запити повітових земств. Хоча останні в силу різних обставин не повною мірою, а то й зовсім не скористались підготовленими матеріалами. Щодо діючої в той час губернської розкладки, то вона головинним чином ґрунтувалась на установлених земськими статистиками нормах [11, 20].

З плином часу в економічному і господарському житті губернії відбулися певні зміни. Були прокладені нові рейкові шляхи, посилювалося переселення на Амур та в Сибір, розрісся відхід на сторону, в регіонах виникли промислові підприємства. Вказані чинники суттєво змінили цінність і прибутковість майна. При цьому в різних частинах губернії зазначений процес відбувався неоднаково, відповідно, порушувалася встановлена статистичними нормами рівномірність в оподаткуванні. За умови існування належного органу, що систематично враховував би конкретні зрушення, можливим би стало, із внесенням поправок, постійно оновлювати раніше закріплені норми. Однак потрібної установи, котра б розв'язувала вищеперераховані завдання, насправді не існувало. Отож усталені норми все більше відставали від реальних потреб, про що, в свою чергу, свідчили постійні скарги на існуючу систему накладення податків. Особливо гостро ця проблема відчувалася у повітах, котрі не узгодили свої розкладки з основними, виробленими статистичним відділенням губернського земства. Отже, виникла необхідність у переоцінці майна, яке по закону мало підлягати оподаткуванню. Таке прагнення отримало опору у законі про оцінку нерухомого майна для обкладення земськими зборами, виданому у 1893 році [19]. Відтак земсько-статистичні дослідження, що до цього часу не користувалися особливою прихильністю адміністрації, були визнані справою державної ваги.

Новий оцінковий закон 1893 року покладав саму оцінку нерухомого майна, що підлягало земському оподаткуванню, на особливі повітові та губернські оціночні комісії, створені при повітових і губернських земських управах із представників місцевих земств та адміністративно-урядових структур [1, 155]. Водночас губернським земським управам, у свою чергу, надавалося право залучати спеціально створені при них статистичні відділення для збирання та розробки матеріалів у губернській і повітові оціночні комісії [10, 22-23]. Відповідні постанови стали новим поштовхом до активізації земської статистики, зокрема, в Чернігівській губернії це відбувалося вже втретє. Як свідчать матеріали, оціночне відділення губернської управи розпочало свою діяльність на початку 1894 року. До речі, посаду діловода губернської оціночної комісії обійняв колишній статистик при Херсонській губернській земській управі Б. Д. Грінченко. Роботи нововлаштованої установи мали зводитись до:

- встановлення загальних принципів основ для оцінки різного роду майна, що підлягало земському оподаткуванню, відповідно до вироблених уже земською оціночною статистичною комісією способів;
- ознайомлення з існуючими способами оцінки в усіх повітових земствах, зведен-

ня та зіставлення необхідних даних з вимогами, передбаченими новим законодавством про оціночну діяльність [15, 7 - 8].

Однак, незважаючи на стимулюючі заходи у цьому контексті, статистична діяльність протікала досить мляво, серйозною перепоною залишалася відсутність значної, краще необхідної для справи фінансової підтримки.

Утім, у 1899 році ухвалюється закон про державну субсидію на проведення земськими установами оціночних робіт [13], за яким на долю Чернігівської губернії щорічно асигнується 55 тис. руб. [11, 21], що відкрило черговий, по суті, вже четвертий за весь період існування земських установ етап у реорганізації статистичних закладів зазначеного регіону. При таких умовах у 1900 році при Чернігівській губернській управі виникло нове оціночно-статистичне бюро.

Незважаючи на порівняно достатні кошти, не можна сказати, що становище нової статистичної організації, створеної на цей раз із ініціативи уряду, вигідно відрізнялося від попередніх. Так, у кінці 70-х – на початку 80-х рр. за тих невеликих статків, які могло відпускати земство на статистику, справа була поставлена значно краще, ніж тепер. Тоді було відсутнє втручання адміністрації як в організацію роботи, так і в підбір співробітників. Останні, як правило, належали до осіб із покликанням, що успішно репрезентували місцеве земство, створюючи дружний колектив. Завідуючий статистичним відділом, як член земської управи, обирався губернським земським зібранням, перед яким і ніс відповідальність. За таких умов робота виконувалася вчасно і на високому рівні. Разом з тим з 1900 року питання підбору співробітників та головуючого бюро належало до компетенції адміністрації. Тепер замість одного господаря, в даному випадку губернського земства, на початку ХХ ст. статистичну діяльність контролювали: центральний уряд по декількох відомствах, вища губернська адміністрація, губернська оціночна комісія і, насамкінець, теж земство, але поставлене у вельми залежний стан [11, 22].

Доречно відмітити, що вже на 35 чергову сесію 1899 року земського зібрання губернською земською управою було подано спеціальну доповідь «Про зміни в правилах оцінки нерухомого майна по закону від 8 червня 1893 року і про способи використання 55 тис. руб., наданих урядом Чернігівському земству на проведення переоцінювальних робіт у губернії» [22]. На думку останньої, оцінювальна справа повітів перебуває у незадовільному стані в основному через недостатнє фінансування статистичних потреб. Підтвердженням цього факту може слугувати і клопотання Мглинського земства на попередній сесії губернського земського зібрання про організацію статистичного бюро при губернській земській управі з метою проведення нового статистико-економічного вивчення повіту [21, 425]. Проте тоді це питання було передано на розгляд економічної ради та повітових земських зібрань. Водночас губернська земська управа констатує, що завдяки державній підтримці з'явилась можливість підняти оцінювальні роботи до належного рівня, досягнувши таким чином поставлених раніше губернською оціночною комісією результатів [22, 328]. Здійсненню поставлених завдань, відповідно до прийнятого законодавства, мало сприяти відкриття оцінювально-статистичного бюро, на обов'язки якого було покладено роботу по групуванню, розробці і приведенню в систему зібраних місцевими органами оцінювальних даних, а також перевірку сумнівних, неточних відомостей та інші роботи, необхідні для встановлення оцінки нерухомого майна [22, 328-329]. Разом з тим губернська земська управа висловила за зосередження державної субсидії у руках губернського земства та подала на розгляд зібрання проект організації оцінювально-статистичного бюро [22, 329-330]. Відповідно до цього, губернське земське зібрання ухвалило рішення обрати для загального керівництва роботами спеціальну статистичну комісію, що мала складатися із головуючого і членів губернської земської управи та гласних. Управі було доручено запросити постійного спеціаліста-статистика, за допомогою якого виробити програму і спосіб виконання організаційного плану оцінювальних робіт, котрі слід було подати на розгляд надзвичайного зібрання [22, 340]. У вищезгадану комісію ввійшли: М. В. Котляревський, О. О. Русов, Д. Р. Тризна, В. М. Хижняков, М. М. Шрамченко, І. С. Клименко, М. О. Максимовський і О. О. Муханов [8, 11-12]. Згідно з тією ж постановою губер-

нського земського зібрання, губернська земська управа 13 травня 1900 року запросила на посаду головуючого оціночно-статистичним бюро князя М. Л. Шаховського, на котрого покладалося вироблення проекту плану організації оціночно-статистичних робіт та підготовка програм для описових досліджень предметів земського оподаткування [8, 12]. Проект організаційного плану був складений і 19 травня 1900 року переданий на розгляд комісії, яка, у свою чергу, подала його на кінцеву редакцію у спеціально створену підкомісію, до якої ввійшли: О. О. Муханов, М. В. Котляревський, Д. Р. Тризна [8, 12].

Варто підкреслити, що зазначена комісія з підготовчих робіт розпочала свою діяльність 19 квітня 1900 року. А вже за два дні нею був намічений попередній склад оціночно - статистичного бюро: завідуючий, його помічник, 30 статистиків, технік для оцінки фабрик та заводів, лісовод, діловод, два писці, також згодом передбачалось поповнити контингент необхідною кількістю рахівників [8, 13]. До речі, 12 травня того ж року, відповідно до додаткової постанови комісії, штат бюро було доповнено ще двома статистиками [20, 57].

Як свідчать матеріали, губернська земська управа на своєму засіданні 10 червня 1900 року позитивно оцінила роботу статистичної комісії з підготовчих питань, і на основі наведених даних був складений проект річного кошторису на утримання оціночно-статистичного бюро у 1900 році, який затвердило губернське земське зібрання разом з відповідним докладом управи [8, 5]. Санкціонована сума становила 55690 руб. Ці видатки перевищували як річне асигнування з державного казначейства, так і певні кошти, виділені у свою чергу губернським земським зібранням. Проте враховуючи той факт, що урядова субсидія видавалася з 1899 року і губернське земство вже мало у своєму розпорядженні дворічне асигнування розміром 110000 руб., перевитрати покривалися з фінансів 1899 року [16, 155]. Крім того, попередні роботи оціночно-статистичного бюро були розпочаті лише на початку червня 1900 року, а офіційне відкриття відбулося, як показує аналіз даних, 15 червня того ж року [9, 29].

Загалом діяльність нового статистичного бюро у перший рік існування полягала в організаційних заходах – запрошенні співробітників і виробленні програм. Проте з наступного 1901 року розпочався збір матеріалів та робота по оцінковому обстеженню міського нерухомого майна, з суцільним описом усіх міських володінь. Одночасно здійснювалося пробне земельне вивчення п'яти межових дач Конотопського, Сосницького, Новозибківського і Мглинського повітів. У наступні роки проходив опис фабрик, заводів і частково промислових закладів, відкривалися роботи з наукового дослідження ґрунтів губернії та організувався при бюро особливий відділ поточної статистики [11, 22].

Узагальнюючи викладений матеріал, варто зазначити, що із запровадженням земств у їх структурі почали створюватися статистичні відділення. У Чернігівській губернії подібна установа вперше відкрилася 1876 року. Згодом через політичні обставини її діяльність на певний час була призупинена і відновилась лише у 1881 році. Після цього настала пора широкомасштабних статистичних досліджень, що охопили майже всі галузі економічного та господарського життя регіону, мета яких відповідала потребам земського оподаткування. З виробленням нової розкладки губернського збору на кінець 80-х рр. XIX ст. логічно згорнулася і діяльність відділення статистики. Проте плин часу вніс свої корективи щодо нових даних у плані переоцінки нерухомого майна. За таких умов визріла нагальна потреба в активній діяльності статистичних закладів. Суттєвим поштовхом до зазначених заходів стали урядові закони 1893 і 1899 років. Що ж до останнього, то на долю Чернігівської губернії почала надходити щорічна державна субсидія на статистичні роботи з державного бюджету у розмірі 55 тис. руб. Це стало своєрідним стимулом для заснування нового оціночно-статистичного бюро при місцевому земстві, робота якого була розпочата влітку 1900 року.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Дорошок Н. А. Маловідомі сторінки з історії Чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1.
3. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – 2007. – 164 с.
4. Дорошок Н. А. Чернігівська земська статистика у 70 – 80-і рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3.
5. Журнали заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
6. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов. 1877. – 367 с.
7. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1880 г., состоявшейся в январе 1881 г., со всеми к ним приложениями. // Земский сборник Черниговской губернии – 1881. – № 1-4. – Приложения. – С. 1-678.
8. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 9 - 10 июля 1900 года. – Чернигов. Типография губернского земства, 1900. – 25 с.
9. Земские известия. Новый закон об оценке недвижимых имуществ // Земский сборник Черниговской губернии – 1900. – № 6. – С. 27-30.
10. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии – 1894. – № 7-8. – С. 20-49.
11. К деятельности оценочно - статистического бюро Черниговской губернской земской управы // Земский сборник Черниговской губернии – 1907. – № 4. – С. 18-31.
12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том I – XV.
13. Об изменении Высочайше утвержденных, 8-го июня 1893 года, правил оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами и об отпуске земским учреждениям пособия от казны на оценочные работы // Земский сборник Черниговской губернии – 1899. – № 3. – С. 4-8.
14. Объяснения к земледельческой программе (члена губернской управы П. П. Червинского) // Земский сборник Черниговской губернии – 1881. – № 1-4. – С. 19-29.
15. Отчет по оценочному отделению // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1894 год. – Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии – 1895. – № 10-12. – С. 7-10.
16. Отчет о деятельности оценочно-статистического бюро Черниговской губернской земской управы с 13 мая 1900 г. по 1 января 1901 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов, 1901. – 370 с.
17. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
18. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. – Чернигов, 1886. – 249 с. + приложение 239 с.
19. Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами // Земский сборник Черниговской губернии – 1893. – № 8-10. – С. 26-36.
20. Протокол заседания статистической комиссии, избранной губернским земским собранием 16 декабря 1899 года. Заседание 12 мая. // Земский сборник Черниговской губернии – 1900. – № 6. – С. 56-57.
21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1899 г. Составлен под редакцией члена губернской земской управы С. И. Лашкевича Д. Н. Неточаевым. – Чернигов. Типография губернского земства, 1901. – 477 с. + Приложения.
22. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXV очередной сессии 1899 г., состоявшейся с 7 по 21 декабря 1899 г. Составлен под редакцией члена губернской земской управы С. И. Лашкевича И. Е. Коновалом. – Чернигов. Типография губернского земства, 1900. – 616 с.
23. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7 и 8. – С. 89 - 373.

Нижепредставленная статья посвящается проблеме черниговской земской статистики. В исследовании акцентируется внимание на очередном этапе реформирования статистического учреждения конца XIX – начала XX веков.

The article below deals with the problem of the Chernihiv zemska statistics. The next stage in the reforming of the late XIX – early XX century statistics department is stressed in the research.